

Iconographical Significance of Lakshmi and Gaja-Lakshmi Based on Archaeological Evidence

Khomsi Meepukdee

Ph.D. (Historical Archaeology), Lecturer,
College of Interdisciplinary Studies,
Thammasat University
E-mail: khomsee@hotmail.com

Abstract

The objective of this paper is to study concept, iconography and styles of Lakshmi and Gaja-Lakshmi in Southeast Asia based on archaeological Evidence and Hindu mythological texts. A comparison of the Indian and Southeast Asian Iconography of Lakshmi/ Gaja-Lakshmi is provided in the paper. In primal belief of India in Goddess Lakshmi as mother of fertility, wealth and good fortune was adopted by indigenous people of ancient communities in Thailand and Cambodia. Meanwhile Lakshmi/ Gaja-Lakshmi as the goddess of agriculture and brings fertile soil to the land was recognized among people in Java (Indonesia). An iconographical depiction of Lakshmi/Gaja Lakshmi found in India is significantly comparable; such as, an icon of Lakshmi Gaja-Lakshmi who puts her left arm on her hip or seizes the cloth is similar to that of

Siri Mahamaya when she gives birth to Prince Siddhartha (the Buddha-to-be). The body of Lakshmi/Gaja Lakshmi is plump with a big chest. Later, distinctive features were introduced to create local icons of Gaja-Lakshmi. However, a significant characteristic of Gaja-Lakshmi is popularly recognized: she holds lotus in both hands and flanked by elephants.

Keywords: archaeological evidence,
gaja - lakshmi, iconography, Lakshmi

ความสำคัญและความหมาย จากประติมานวิทยาพระลักษมี และคชลักษณ์จากหลักฐานโบราณคดี

โคมสี มีภักดี

ปรัชญาคณะภูมิบัณฑิต (โบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์), อาจารย์,
วิทยาลัยสหวิทยาการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

E-mail: khomsee@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาและเปรียบเทียบรูปแบบลักษณะทางประติมานวิทยาของลักษมีและคชลักษณ์ พบในประเทศอินเดียและบางประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยมุ่งศึกษาจากหลักฐานโบราณคดี ที่พบประติมากรรมพระลักษมีและคชลักษณ์ในคัมภีร์ทาง ศาสนาคติความเชื่อของพระลักษมีที่ปรากฏจากแหล่งดั้งเดิม พบว่า เมื่อแพร่หลายมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น ในประเทศไทยและกัมพูชายังคงยึดถือคติดั้งเดิมคือ พระลักษมีเป็นเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ ความร่ำรวยและให้โชคลาภ แต่เมื่อเข้าไปสู่ชาวลาวแล้ว มีคติความเชื่อว่าพระลักษมีมีหน้าที่เป็นเทพีที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรกรรม นำความอุดมสมบูรณ์มาสู่การเพาะปลูกข้าว หมายถึงแม่โพสพลักษณะทางประติมานวิทยาของประติมากรรมพระลักษมีที่พบในประเทศอินเดีย ที่สำคัญคือ พระลักษมีเอาพระหัตถ์ซ้ายแตะที่สะโพก หรือจับชายผ้าไว้ เป็นลักษณะที่คล้ายกับประติมากรรมที่พระนางสิริมหามายาขณะทรงมีพระประสูติกาลเจ้าชายสิทธัตถะ ซึ่งต่อมา

ความสำคัญและความหมายจากประติมาน... | โขมสี มีภักดี

คือพระพุทธเจ้า พระวรกายอวบ ทรวงอกขนาดใหญ่ แต่เมื่อเวลาผ่านไปและแพร่มาถึงกลุ่มประเทศในเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้ ก็มีการเปลี่ยนแปลงไปตามเอกลักษณ์ของเฉพาะพื้นที่ แต่ก็ยังคงลักษณะเด่นคือ พระหัตถ์ถือดอกบัวและปรากฏข้างขวาข้างซ้าย จึงเรียกว่า คชลักษณ์

คำสำคัญ: คชลักษณ์, ประติมานวิทยา, พระลักษณ์,
หลักฐานทางโบราณคดี

1. ความหมาย ตำนาน กำเนิดของ “ลักษมี-คชลักษมี”

คำว่า “ลักษมี” (Lakshmi) ในภาษาสันสกฤต หมายถึง Lakshyam-ความสำเร็จ, Laksham-จุดมุ่งหมาย, Laksha- จำนวนแสน

ลักษมี เป็นเทพีที่เป็นสัญลักษณ์ของความร่ำรวย ความสดใส ความฉลาดและความมีโชคผลาก ซึ่งหมายถึงความมีโชค ความสวยงามและความอุดมสมบูรณ์ นางเป็นชายาของพระวิษณุ พาหนะคือ นกเค้าแมว การปรากฏของนางปรากฏทั้งในศาสนาเชน ศาสนาพุทธ และศาสนาฮินดู (Liebert, 1976, 149-150)

เนื่องด้วยนางเป็นเทพีแห่งความร่ำรวย และความบริสุทธิ์ พระนางจึงเป็นเทพีแห่งความรอบรู้ด้วย (Brahma-vidya) และชื่อหนึ่งของนางคือ วิทยา (Vidya) ซึ่งมีความหมายคือความรอบรู้ พระนางเป็นเทพีที่ผู้บูชาปรารถนาความสุขในครอบครัว เพื่อน การแต่งงาน เด็ก ๆ อาหารและความสมบูรณ์ มั่งคั่ง ความสวยงามและสุขภาพที่ดี นอกจากนี้ ยังเป็นที่นิยมบูชาในศาสนาฮินดู ในฐานะที่เป็นเทพีแห่งความร่ำรวย พระนางจึงถูกขนานนามอีกว่า Dharidranashini [destroyer of poverty] และ Dharidradvamshini [one who opposes poverty]

“ลักษมี” หรือ “ศรี” เป็นเทพีแห่งความร่ำรวยและความเจริญ มักจะปรากฏทั้งองค์เดียวและเคียงคู่กับพระวิษณุ หากพระวิษณุปรากฏพร้อมด้วย “ภู” หรือ “สรัสวดี” พระนางจะปรากฏร่วมในนาม “ศรี” แต่หากปรากฏกายเคียงคู่พระวิษณุ พระนางจะถูกขนานนามว่า “ลักษมี”

เมื่อพระนางปรากฏกายองค์เดียว พระนางอาจถูกขนานนามทั้ง “ศรี” หรือ “ลักษมี” โดยจะปรากฏในรูปของ “ศรี” บ่อยครั้งกว่า รูปประติมากรรมเดี่ยวของพระลักษมีจะพบได้น้อยกว่า พระลักษมีเป็นชายาองค์แรกของพระวิษณุ และเป็นกรยากที่จะเข้าใจได้ว่า เหตุใดภาพประติมากรรมของ “ศรี” หรือ “ลักษมี” ควรจะมีลักษณะที่แตกต่าง เมื่อปรากฏกายเพียงองค์เดียว (Gupte, 1980, 56)

นอกจาก “ศรี” หรือ “ลักษมี” แล้ว บางครั้ง อทิติ (Aditi) ยังปรากฏ

แทนศรีในเวลาต่อมา ในฐานะเทพีองค์เดียวและในฐานะชายาของพระวิษณุ อทิตีไม่ใช่พระลักษมีเสียทีเดียว เป็นมากกว่าภุเทวี และในบางครั้งปรากฏ ในฐานะปฤถวี ซึ่งเป็นลักษณะที่ใกล้เคียงกันมากระหว่าง “ศรี” และ “อทิตี”

แนวคิดเกี่ยวกับ “ศรี” หรือ “ลักษมี” นี้ สำคัญมากในวรรณกรรมยุค พระเวท เอกภพของแนวคิด “ศรี” หรือ “ลักษมี” นี้ เป็นลักษณะที่มีความ สำคัญในยุคนี้ ทั้งสองได้รับการกล่าวถึงด้วยกันเสมอในหลาย ๆ แห่ง และ จนกลายเป็นลักษณะที่สามารถชี้ชัดได้ใน ศรีสุกตะ (Sri Sukta) ในฤคเวท ซึ่งน่าจะเก่ากว่าคัมภีร์ภาษาบาลีของพระพุทธศาสนา

ใน ศรีสุกตะ กล่าวว่า ศรีถูกปลุกโดยเสียงกัมปนาทของช้างโดยช้าง ของเหล่ากษัตริย์สร้งนำด้วยหม้อทองคำ พระนางเปลือยกายในสระบัว เป็น ที่รักของพระวิษณุ

ดังนั้น ศรี ในยุคสมัยนี้จึงมีคุณสมบัติที่สำคัญและมีเครื่องหมายคือ ดอกบัวและช้างที่สร้งนำ ในโคลงนี้นางจึงได้รับการกล่าวขวัญถึงลักษณะที่ สำคัญอย่างชัดเจน (Champakalakshmi, 1981, 208)

ตำนานที่กล่าวถึง “ศรี” ในฐานะที่เป็นเทพีในยุคแรกสุด กล่าวว่า นาง เป็นทั้งตัวบุคคลและความดงามที่ปรากฏ โดยเฉพาะความจงรักภักดี นาง กำเนิดมาจากผลแห่งความการบำเพ็ญบุญของนางประชาปดี เทพเจ้าอื่น ๆ พรารถนาคุณลักษณะของนาง จึงชิงเอาคุณลักษณะเหล่านี้ไปจากนาง คุณลักษณะหรือวัตถุทั้ง 10 ประกอบด้วย อาหาร, พลังอำนาจอย่างใหญ่ หลวง, การมีอำนาจเหนือจักรวาล, ศีลธรรมขั้นสูง, พลังอำนาจ, ความ ศักดิ์สิทธิ์, อาณาจักร, โชคลาภ, มีเมตตา และความงาม ดังนั้น ในคัมภีร์ พระเวท เทพีศรี จึงถือกำเนิดจากผลของการทำดี โดยเฉพาะมีส่วนเกี่ยวข้องกับพลังแห่งการจงรักภักดีและความร่ำรวย

ในคัมภีร์พระเวท “ศรี” ได้ถูกอ้างว่าจะนำมาซึ่งความมีชื่อเสียงและเจริญ รุ่งเรือง ร่ำรวย นางได้รับการกล่าวขานถึงความมีเมตตาและให้ความอุดมสมบูรณ์ นางให้ทองคำ วัวควาย ม้า และอาหารแก่ผู้ที่ยูชานาง พระนางได้กำจัดน้อง สาวคือ อลักษมีตามคำวิงวอน อลักษมีคือความโชคร้าย ผู้ซึ่งปรากฏในรูป

แบบของความโชคไม่ดี ความยากจน ความหิว และความกระหาย พลังอำนาจอันใหญ่หลวง ถูกแสดงโดยการประทับนั่งตรงกลางราชรถ ครอบครองมาที่ที่ดีที่สุด และถูกแห่ซ้องโดยเสียงของช่าง ลักษณะภายนอกที่ปรากฏ นางมีบารมีและเครื่องประดับที่มากมาย รัศมีนางตั้งสีทอง เปล่งปลั่งตั้งพระจันทร์ นางสาวสร้อยคอที่ทำด้วยทองคำและเงิน นางถูกกล่าวถึงอยู่เสมอว่าโชติช่วงตั้งพระอาทิตย์ และรุ่งโรจน์ตั้งเปลวไฟ (Kinsley, 1988, 20)

พระลักษมี มีชื่อที่หลากหลายซึ่งเกี่ยวข้องกับดอกบัว เช่น ปัทมปรียา – ผู้ซึ่งชอบดอกบัว, ปัทมมาลาระ – ผู้ซึ่งชอบสวมมาลัยดอกบัว, ปัทมมุขิม หรือ ปัทมสุนทร – ผู้ซึ่งมีความสวยงามกับดอกบัว เป็นต้น

คัมภีร์ปุราณะของศาสนาฮินดู พระลักษมีหมายถึงพระแม่แห่งจักรวาล และเป็นนางคู่บารมีของพระวิษณุ ถือกำเนิดจากการกวนเกษียรสมุทร เพื่อนำเอาน้ำอมฤตมาให้แก่บรรดาเทพต่าง ๆ นอกจากนั้น นางยังมีชื่อเรียกอีกเช่น กมลา ปัทมา เป็นต้น นอกจากนั้น นางยังวิวาทกับอวตารของพระวิษณุคือพระราม ในร่างของนางสีตา, เมื่อพระวิษณุอวตารเป็นพระกฤษณะ นางอยู่ในร่างของนางรุคมินี เป็นต้น (Jouveau-Dubreuil, 1978, 100) นางมีโอรสชื่อ กามะ กับพระวิษณุ

นอกจากคัมภีร์ทางศาสนาที่กล่าวถึง ศรี หรือลักษมีแล้ว ในอินเดียมัยราชวงศ์คุปตะก็ปรากฏแนวคิดของพระลักษมีในฐานะชายาของพระวิษณุแล้ว จารึกในสมัยนี้กล่าวว่า ศรีลักษมีเป็นชายาของพระวิษณุ จารึกที่ชุนะคฤหะ (The Junagarh) ของสกันทคุปตะ (Skandagupta) อ้างถึงพระวิษณุผู้ซึ่งเป็นหนึ่งเดียวที่มีพระลักษมีอยู่ร่วมด้วยและทรงเป็นเทพีผู้ซึ่งอยู่ร่วมกับดอกบัว จารึกหินที่ควาลิออ์ (Gwalior) ของมิหิรกุละ (Mihirakula) กล่าวว่าพระวิษณุเป็นผู้เดียวที่สามารถนำเทพีศรีมาประดับไว้ที่ทรงงอกได้ คล้ายคลึงกับข้อความใน จารึกในช่วงปลายของคริสต์ศตวรรษที่ 5 และช่วงต้นของคริสต์ศตวรรษที่ 6 (Sahai, 1975, 173)

กำเนิดของพระลักษมีปรากฏในบทสวดศรีศุกตะหรือบทสวดของพระ

ศรีในอินดูปรณัม ได้กล่าวถึงกำเนิดของพระลักษมีในครั้งโบราณกาล กล่าวถึงทิวาสะได้มอบพวงมาลัยดอกไม้ให้แก่พระอินทร์หัวหน้าเหล่าเทพ ซึ่งเป็นพวงมาลัยที่ไม่มีวันร่วงโรย พระอินทร์ (อินทระ) ได้มอบมาลัยดอกไม้ นั้นให้แก่ช่างไอยราวตะ ต่อมาทิวาสะเห็นช่างเหยียบพวงมาลัยดอกไม้ จึง ได้สาปแช่งอินทระว่า อินทระและเหล่าทวยเทพจะสูญเสียพลัง เนื่องด้วย ความหยิ่งและทิฐิของตน จากคำสาปแช่งนี้ พวกอสูรจึงสามารถก่อกำจัดเหล่า เทพให้ออกจากสวรรค์ได้

เหล่าเทพที่พ่ายแพ้ได้หนีไปพึ่งพระพรหม พระพรหมจึงแนะนำให้เหล่า เทพกวนเกษียรสมุทร เพื่อจะให้ได้ซึ่งน้ำอมฤต เหล่าเทพจึงไปพบพระวิษณุ เพื่อขอความช่วยเหลือ พระวิษณุจึงอวดารเป็นเต่าเพื่อรองรับเขามันทะเล เพื่อใช้ในการกวนเกษียรสมุทร ในขณะที่ราชาแห่ง วาสูกิ กลายร่างเป็น เชือก เหล่าเทพและอสูร ต่างช่วยกันในการกวนเกษียรสมุทร

ท่ามกลางการกวนเกษียรสมุทร ได้บังเกิดบุคคลและสิ่งของสำคัญขึ้น มาดังนี้คือ พระลักษมี และพระนางได้เลือกพระวิษณุผู้ซึ่งดีเลิศประเสริฐมาเป็นคู่บารมี ในฐานะที่พระวิษณุมีพลังในการควบคุมมายาได้ ด้วยเหตุผลนี้ พระลักษมีจึงถูกขนานนามว่า ธิดาแห่งท้องทะเล หลังจากนั้นจึงบังเกิด พระจันทร์ขึ้น พระจันทร์จึงได้รับการกล่าวขานว่าเป็นพระเชษฐาของ พระลักษมี

ในบางคัมภีร์จะให้ พระศรี-ลักษมีเกี่ยวพันกับโสมะ บางฉบับกล่าวว่า พระลักษมีเป็นภรรยาของธรรมะ และที่น่าสนใจคือพัฒนาการความสัมพันธ์ ระหว่างศรีและอินทระ มีตำนานที่เกี่ยวกับอสูร “พาลี” และเกี่ยวพันกับ พระลักษมี มีบางตำนานที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ของอินทระกับลักษมี โดย นางนังเคียงช่างอินทระ เพื่อทำให้ฝนตก ดังนั้นอินทระและลักษมี จึงเป็นคู่ เทพ-เทพี ที่ก่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ ในสมัยพระเวท มีคู่ของเทพและเทพี คือ เทยาส์ (Dyaus) และปฤถวี (Prthivi) ต่อมาในระยหลังจึงแสดงโดย อินทระและลักษมีแทน บางเรื่องก็เก่าแก่ ให้ศรี-ลักษมีมีความเกี่ยวพันกับกุเวร หรือกูปेर ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของทรัพย์สมบัติและความร่ำรวย ดังนั้น

1. อธิลักษมี (Adhi Lakshmi) พระลักษมีองค์หลัก
2. ธนียลักษมี (Dhanya Lakshmi) พระลักษมีแห่งธัญหาร
3. ไทรยลักษมี หรือ วีรลักษมี (Dhairya Lakshmi/Veera Lakshmi)

พระลักษมีแห่งความกล้าหาญ

4. คชลักษมี (Gaja Lakshmi) พระลักษมีแห่งช้าง สัญลักษณ์แห่งความร่ำรวย
5. สันตนะลักษมี (Santhana Lakshmi) พระลักษมีแห่งการสืบพันธุ์
6. วิชยลักษมี (Vijaya Lakshmi) พระลักษมีแห่งชัยชนะ
7. ธนลักษมี (Dhana Lakshmi) พระลักษมีแห่งทรัพย์
8. วิทยลักษมีหรือไอศวรรยลักษมี (Vidhya Lakshmi/Aishwarya Lakshmi)

พระลักษมีแห่งความรู้ พระลักษมีแห่งคุณสมบัติอันยิ่งใหญ่

ในประติมานวิทยาของพวกไวษณพนิกายในดินแดนทมิฬ (Champakalakshmi, 1981, 209) กล่าวถึงพระนามของอักษุลักษมี ที่

แตกต่างกันไปคือมี เสารยลักษมี (Saurya Lakshmi) กิรติลักษมี (Kirti Lakshmi) และราชยลักษมี (Rajya Lakshmi) แทนที่อธิลักษมี คชลักษมีและสันตนะลักษมี

อย่างไรก็ตาม แนวคิดเกี่ยวกับอักษุลักษมีนี้ได้ปรากฏขึ้นในพัฒนาการในช่วงหลัง และเป็นตัวแทนแสดงรูปของวิวัฒนาการในลัทธิบูชาพระลักษมี พระนางจึงเป็นส่วนหนึ่งของพระวิษณุในฐานะชายา ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของนิกายไวษณพนี้

คชลักษมี

วีรลักษมี/ไทรยลักษมี

สันตนะลักษมี

วิชยลักษมี

ธนียลักษมี

อธิลักษมี

ไอศวรรยลักษมี



ธนลักษมี/ไอศวรรยลักษมี

คติการบูชาพระลักษมี พระนางมีผู้นับถือโดยเฉพาะและมีวิหารที่แยกต่างหากจากเทวาลัยของไวยษณพนิกาย ในรัฐมหาราษฏร์และในเมืองเซไน มีเทวาลัยของอัมภฏลักษมี ซึ่งเป็นวิหารที่บูชาเฉพาะเทพีลักษมีเท่านั้น ซึ่งปรากฏพิธีการบูชาและงานเฉลิมฉลอง ซึ่งแสดงถึงการอ้อนวอน ร้องขอพรจากพระนาง เช่น ในเทศกาลที่ปวลี วรลักษมีวีราถะ โดยประกอบพิธีในการภาวนา 9 คี้น (นวารাত্রี) แต่พระลักษมีและพระสรส์วตี และอีก 3 คี้นแต่เทพีองค์อื่นๆ

ผู้ที่นับถือพระนางมักจะปรารถนาการได้รับการสนับสนุน ความสำเร็จและความสามารถเฉพาะตน หญิงสาวผู้ปราศวมนต์ เพียงต้องการความงามและความเปล่งปลั่งที่ออกมาจากภายใน การสวดมนต์ต่อพระนาง ทำให้รู้ถึงการเข้าถึงความเป็นผู้หญิงอย่างแท้จริง และทำให้ทุกคนชื่นชอบ นอกจากนี้บทบาทยังนำโชคลาภและความมีโชคมาสู่ด้วย

นอกจากนั้น ที่เทวาลัยศรีลักษมี ที่ชายหาดเอลลิตต์ในเมืองอัทยาร์เป็นวิหารที่มีการบูชามหาวิษณุและมหาลักษมี ซึ่งภายในมีการบูชาอัมภฏลักษมีด้วย รวมทั้งที่วิหารปุนไน-นัลลัวร์ใกล้ ๆ กับเมืองตันซาวัวร์ ซึ่งมีกล่าวไว้ในสถละปุราณะว่า กล่าวไว้ก่อนที่จะทำสงครามกับอสูรชื่อตันชะแห่งเมืองตันซาวัวร์ พระศิวะได้กำหนดตำแหน่งของอัมภฏ-ลักษมีในทั้งแปดทิศ และหนึ่งในทิศนั้น คือทิศตะวันออก ซึ่งปัจจุบันเป็นสถานที่ตั้งของวิหารแห่งนี้ (Kinsley, 1988, 32-34)

2. แนวคิดที่แฝงอยู่ในรูปลักษณะของพระลักษมี



ภาพคชลักษมี 4 กร

2.1 สีกร เป็นสัญลักษณ์ของพรที่พระนางมอบให้ มีความหมายถึงจุดหมายสุดท้ายสี่ประการของชีวิตมนุษย์คือ ธรรมะ ความร่ำรวย ความสุขสบายและการหลุดพ้น (โมกษะ)

2.2 ดอกบัว พระวิษณุกล่าวไว้ใน ภควัดคีตาว่า “จงมีชีวิตอยู่เหมือนดอกบัว ที่แม้กำเนิดจากน้ำ แต่น้ำก็ไม่สามารถสัมผัสดอกบัวได้” นอกจากนั้นความหมายของดอกบัวนั้นสัมพันธ์กับคำว่า ศรี-ลักษมี หมายถึง ความบริสุทธิ์และพลังกำลัง รากของดอกบัวแม้จะจมอยู่ในโคลนตม แต่สามารถขึ้นมาบนเหนือน้ำได้ โดยโคลนไม่สามารถให้มีรอยมลทินได้ ดอกบัวแสดงถึงจิตใจที่ต้งามและพลังอำนาจ



ภาพสระบัว มีบุคคลถือหม้อน้ำปรากฏด้านซ้ายและขวา ใต้ภาพศรีเทพ จากถ้ำเอลโลรา

ดอกบัว ในคติความเชื่อของชาวอินเดียถือเป็นสัญลักษณ์ของน้ำ และน้ำเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ (ผาสุข อินทรารุฐ, 2526, 93)

ในหนังสือ Hindu Goddess ของ David R. Kinsley (Kinsley, 1988, 21) กล่าวถึงความหมายของดอกบัวไว้ 2 ความหมายคือ

หนึ่ง ดอกบัวหมายถึงเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์และชีวิต ดอกบัวที่บานออกจากพระนาภีของพระวิษณุหมายถึงจุดเริ่มต้นของการกำเนิดแห่งจักรวาล ดังนั้น ดอกบัวจึงหมายถึงการกำเนิดของจักรวาล

สอง ดอกบัวเกี่ยวข้องกับศรี-ลักษมี แสดงถึงความบริสุทธิ์และพลังแห่ง

จิตวิญญาณ รากที่อยู่ในโคลนตม แต่สามารถเติบโตได้เหนือน้ำ โคลนไม่สามารถเปราะเปื้อนได้ ดอกบัวแสดงถึงจิตวิญญาณอันสมบูรณ์และพลังอำนาจ อาสนะในศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธก็คือ ปัทมาสนะ แสดงถึงพลังแห่งจิตวิญญาณ ศรี-ลักษมี ไม่ได้แสดงเฉพาะอำนาจแห่งจิตวิญญาณเท่านั้น แต่ยังหมายถึงพลังแห่งอำนาจอันยิ่งใหญ่ที่รวมกัน และปรากฏออกมาโดยพระนาง

2.3 ช้าง ตามคติความเชื่อของชาวอินเดียหมายถึงเมฆฝน ชาวอินเดียและชาวเอเชีย มีอาชีพหลักในการเกษตรกรรม เชื่อว่าช้างที่มีลักษณะดีเกิดขึ้นในเมืองใด เมืองนั้นจะมีฝนตกสม่ำเสมอ และบ้านเมืองจะอุดมสมบูรณ์ (ผาสุข อินทรารูธ, 2526, 93)

ในหนังสือ Hindu Goddess (Kinsley, 1988, 22) ก็ได้กล่าวถึง ความหมายของช้างไว้ดังนี้

หนึ่ง ช้างมีความหมายถึง ฝนแห่งความอุดมสมบูรณ์ ประเพณีฮินดูโบราณกล่าวว่า เมื่อช้างกำเนิดขึ้นเป็นครั้งแรกๆ มีปีกและบินออกมาจากท้องฟ้า ในความเป็นจริง มันคือเมฆและทำให้มีฝนตกลงบนโลกมนุษย์ในทุกที่ที่มันไป ช้างท้องฟ้าเหล่านี้ ถูกสาปโดยนักบวชเมื่อพวกมันร่อนลงบนต้นไม้ ที่ซึ่งพวกนักบวชได้บำเพ็ญภาวนาอยู่ทำให้การทำสมาธิถูกขัดขวาง ปีกจึงถูกถอดออกกลายเป็นช้างบนโลกมนุษย์ แต่ช้างเหล่านี้ก็ยังเกี่ยวพันกับเมฆ

ภาพประติมากรรมแสดงช้างคู่กับพระลักษมี นั้น สนับสนุนหลักการที่ว่า ในธรรมชาติของนางหมายถึงความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหาร เมื่อมีพระลักษมีที่ใดมีช้างที่นั่น และมีช้างที่ไหนจะมีความอุดมสมบูรณ์ของฝนฟ้าที่นั่นเช่นกัน

สอง ช้างแสดงถึงพลังแห่งอำนาจอันยิ่งใหญ่ กษัตริย์อินเดียในสมัยโบราณมีโรงช้างไว้เลี้ยงช้างของเมือง เพื่อใช้เป็นกำลังในการทหาร กษัตริย์มักจะพระราชดำเนินโดยช้างในพระราชพิธีหรือที่มีพิธีรดอง และโดยทั่วไปช้างถูกพิจารณาในฐานะตัวชีวิตถึงพลังอำนาจของกษัตริย์นั้น ๆ กษัตริย์

อินเดียในสมัยโบราณได้รับความเชื่อถือในการทำให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ และทำให้ฝนฟ้าตกตามฤดูกาล เพื่อความมั่นใจในอำนาจของกษัตริย์ กษัตริย์จึงมักจะสะสมช่างไว้ในพระบารมีเพื่อนำมาซึ่งฝนตก ดังนั้น กษัตริย์ และช่าง จึงนำมาสู่ความหมายหลักในรูปเคารพของศรีลักษมีคือ พลังอำนาจ อันยิ่งใหญ่และความอุดมสมบูรณ์

ส่วนน้ำที่สรงลงบนศีรษะพระลักษมีนั้น เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งความสมบูรณ์ของแผ่นดินถือว่าน้ำเป็นปัจจัยสำคัญ ภาพที่แสดง โดยให้ช่างสรงน้ำลงบนพระนาง เสมือนอาบหน้านั้นจึงเรียกว่า คชลักษมี และมักจะพบภาพสลักเช่นนี้ในวิหารของไวษณพนิกาย โดยเฉพาะประตูทางเข้า ผู้เข้ามาในวิหารนั้น ไม่เพียงแต่ก้มหัวคำนับต่อพระนาง แต่ยังรับพรและโชค ลาภจากพระนางอีกด้วย (Blurton, 1992, 151)

ความสัมพันธ์ระหว่างช่าง หม้อและน้ำ หมายถึงเมฆและฝน หม้อที่คว่ำลงมีความหมายถึงเมฆฝน บางครั้งแสดงภาพให้เห็นว่าวรุณหรือมารุตทำให้ฝนตก ดังนั้นน้ำที่รินลงมาจากหม้อชี้ให้เห็นถึงฝนที่ก่อให้เกิดชีวิต (Sahai, 1975, 168)

2.4 สตรี สตรีที่ปรากฏในรูปประติมากรรมหรือพระลักษมีนั้น จะหมายถึงเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ เป็นเทพเจ้าที่มีความสำคัญในการดำรงชีวิต เพื่อให้มีความอุดมสมบูรณ์ จึงมีการบูชาเทพเจ้าขึ้นไว้สำหรับอ่อนนอบนุชา โดยมีความเชื่อว่าเทพเจ้าที่ประทานความอุดมสมบูรณ์จะต้องเป็นเพศหญิง เพราะเพศหญิงเป็นเพศแม่ ผู้ที่สามารถให้กำเนิดได้

นอกจากนั้น ยังมีการเสนอความเห็นไว้อย่างหลากหลาย ในการตีความ สตรีที่ปรากฏในประติมากรรม กล่าวถึงตั้งแต่สมัยพระเวทว่า สตรีที่ปรากฏในประติมากรรมนั้น หมายถึงนางอุษา เทพีแห่งรุ่งอรุณ จะต้องทำหน้าที่เปิด ประตูท้องฟ้า และได้รับการสรงน้ำจากช่างของพระอินทร์ ต่อมาเมื่อปรากฏในพุทธสถาน ก็ตีความว่าหมายถึงพระนางสิริมหามายา เมื่อปรากฏในศาสนาฮินดู ก็หมายถึง พระลักษมี และมีความเห็นอีกทางหนึ่งว่า รูปสตรีที่ปรากฏนี้ เป็นสัญลักษณ์เทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ เป็นลัทธิพื้นเมืองที่มี

การบูชาพระแม่ (Mother Goddess) ของชุมชนโบราณลุ่มน้ำสินธุ อายุราว 3,000 ปี ก่อนคริสตกาล (ผาสูซ อินทราวูธ, 2526, 93-94)

ดังนั้น จะเห็นว่าคติที่ปรากฏนั้น เป็นการผสมผสานกันระหว่างคติพื้นเมืองและนำไปผสมกับคติของศาสนา กลายเป็นคติความเชื่อที่เกี่ยวข้องทั้งความอุดมสมบูรณ์แบบดั้งเดิมกับความมีโชคลาภ ความร่ำรวยในเวลาต่อมา

2.5 การกวนเกษียรสมุทร (Mour, 1968, 72-73) เป็นเรื่องราวที่ปรากฏในวรรณกรรมมหากาพย์เรื่องมหาภารตะ กล่าวถึงพระลักษมีว่า ถือกำเนิดมาจากการกวนเกษียรสมุทร และทั้งมหากาพย์มหาภารตะและรามายณะ กล่าวถึงความสัมพันธ์ของพระลักษมีกับท้าวฤเวศ ในวรรณกรรมยุคมหากาพย์ฉบับหลังๆ จัดให้พระลักษมี เป็นชายาของท้าวฤเวศด้วย (ผาสูซ อินทราวูธ, 2526, 94)

อาจกล่าวได้ว่า พระลักษมี เป็นเทพีที่มีความสำคัญ โดยมักจะให้นางมีความเกี่ยวข้องกับเทพองค์อื่น ๆ ด้วยนอกจากพระวิษณุ ในยุคกลางประมาณพุทธศตวรรษที่ 10-18 พระวิษณุได้รับการเคารพในฐานะสมมุติเทพ(กษัตริย์)ที่เฉลียวฉลาด ในฐานะที่เป็นกษัตริย์ที่อวตารลงมาสู้กับอสูร โดยนำสังเกตว่า พระองค์ไม่สามารถปกครองบ้านเมืองโดยขาดการเสวยสละของพระลักษมี(ตรี) กล่าวคือ เมื่อมีพระนาง อำนาจของกษัตริย์อันยิ่งใหญ่จึงปรากฏ หากไร้พระนาง กษัตริย์ดูเหมือนจะอ่อนแอ (Kinsley, 1988, 27-28) ดังนั้นจึงไม่เป็นที่น่าสงสัยว่า เหตุใดพระลักษมีจึงต้องกำเนิดมา เพื่อเป็นคู่ศักดิ์ของวิษณุ



ภาพสลักหินดำจากปราสาทนครวัด แสดงภาพพระวิษณุอยู่ตรงกลาง พระนารายณ์อวตารเป็นเต่าอยู่เบื้องล่าง ขนาบด้านซ้ายและขวาด้วยอสูรและเทวดา

2.6 คู่บารมีของวิษณุในอวตารต่างๆ แสดงถึงความจงรักภักดี พระนางเป็นสัญลักษณ์แห่งความซื่อสัตย์ เป็นชายาที่ดีพร้อม ทุก ๆ ครั้งที่พระวิษณุอวตารลงมายังโลกมนุษย์ เพื่อปกป้องรักษาโลกมนุษย์

ในวิษณุปุราณะ ได้กล่าวว่าเมื่อ “หริ” (พระวิษณุ) กำเนิดมาเป็นพราหมณ์เดี่ยว บุตรชายของอหิติ พระลักษมีจึงกำเนิดจากดอกบัว เมื่อพระองค์อวตารเป็นราม (พระราม) พระนางกำเนิดเป็นสีตา (นางสีตา) บางที่นางสีตาน่าจะเป็นตัวอย่างของวีรสตรีผู้ที่อุทิศตนแต่สามีมากที่สุด เมื่อพระองค์อวตารเป็นกฤษณะ พระนางกำเนิดเป็นรุกมินี เมื่อพระวิษณุจุติลงมา พระนางจะกำเนิดร่วมด้วยเสมอ (Kinsley, 1988, 28)

3. ลักษณะทางประติมานวิทยาของ “ลักษมี-คชลักษมี”

3.1 คัมภีร์ต่าง ๆ ที่กล่าวถึงลักษณะของ “ลักษมี : คชลักษมี”

ในวรรณกรรมยุคมหากาพย์นั้น มหาภารตะกล่าวว่าพระลักษมีถือกำเนิดมาจากการกวนเกษียรสมุทร โนมหากาพย์ยุคหลังบางฉบับ ให้พระลักษมีเป็นชายาของท้าวกุเวร ในวรรณกรรมของศาสนาฮินดูในยุคกลาง ศรี หรือลักษมี เป็นเทพีแห่งโชคลาภผู้ถือดอกบัว และเป็นชายาของหมู่กษัตริย์ การสรรเสริญความงามของชายาของหมู่กษัตริย์ มักนำไปเปรียบเทียบกับความงามของพระลักษมี วรรณกรรมในยุคปุราณะได้ยกย่องพระลักษมีให้เป็นชายาของพระวิษณุ

วรรณกรรมในพระพุทธศาสนาและศาสนาเซน กล่าวถึงพระลักษมีด้วยเช่นกัน ในมิลินทปัญหาและธรรมบทอรรถกถา กล่าวถึงเทพีลักษมี ว่าเป็นเทพีผู้ประทานโชคลาภแก่ราชอาณาจักร ซึ่งกษัตริย์อินเดียในสมัยคุปตะจะนับถือพระลักษมีในฐานะเทพีผู้ประทานโชคลาภแก่อาณาจักร ส่วนในศาสนาเซน กล่าวถึงลักษมีว่า เป็น 1 ใน 14 มหามงคล อันเป็นนิมิตที่เกี่ยวข้องกับการประสูติของมหาวีระ (ผาสุข อินทราวุธ, 2526, 94)

ในอภิสิทธิ์ตรถจินตามณี (Abhilasitarthachintamani) อธิบายว่าพระนางมีกายสีขาว ประทับนั่งบนดอกบัว ถือผลไม้อันเป็นมงคลเรียกว่า ศรีผละ

ในกรขวา ส่วนกรซ้ายถือดอกบัว ขนาบข้างด้วยข้าง 2 เชือก

ในนายสังคหะ (Nayasamgraha) อธิบายว่านางนำจะถือดอกบัวในพระหัตถ์ สวมพวงมาลัยดอกบัว และมีข้างสร้งน้ำให้พระนาง

ในมัตสยะปุราณะ Matsya Purana กล่าวถึงคชลักษณ์ี ได้รับการสร้งน้ำโดยข้าง 2 เชือก พระนางนำจะถือศรีผลและดอกบัวในพระหัตถ์ พระนางมีกายสีทองและประทับนั่งบนดอกบัว

ในเทวีมหาตมยะซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของมารกัณฑะปุราณะ กล่าวถึงพัฒนาการของนางที่มี 18 กร และมีอาวุธที่หลากหลาย (Sahai, 1975, 164)

ในคัมภีร์วิษณุธรรมโมตระ พระลักษมี มักจะปรากฏรวมกับหริ (วิษณุ) สวมเครื่องแต่งกายสวยงาม กายสีดำ มักจะมี 2 กร ถือดอกบัว หากปรากฏกายเดี่ยว นางจะมี 4 กร ประทับบนปัทมาสนะ นางจะถือกำนดอกบัวในกรขวา ส่วนกรซ้ายจะถือหม้ออมฤต ที่เหลือถือ สังข์ และ ผลทับทิม ด้านหลังพระนางจะปรากฏข้าง 2 เชือกถือหม้อสร้งน้ำ หรือ พระนางจะประทับยืนบนดอกบัว 2 กรถือ สังข์และดอกบัว และมีวิทยาธรเหาะเหนือศีรษะนาง ใกล้ๆ กับนางราชศรี , สวารคะ ลักษณ์ี พรหมี ลักษณ์ี และ ซายาลักษณ์ี ก็ปรากฏร่วมด้วย (Singh, 1977, 171 -172; Rao, 1968, 373)

ใน อังศุมัทภทาคมะ กล่าวว่านางมีกายสีเหลืองทอง นางจะสวมเครื่องประดับที่ทำด้วยทองประดับทับทิมและหินมีค่า นางสวมตุ้มหูเรียก นครกฤษณะ ลักษณะของนางคล้ายกับสาวพรหมจรรย์ อ่อนวัย สวยงาม คิ้วสวย ดวงตาราวกับกลีบบัว คออ้อม สะโพกผาย นางมักจะสวมเสื้อและศีรษะจะประดับด้วยเครื่องประดับนานาชนิด มือขวานางจะถือดอกบัว และมีือซ้ายถือผลมะตูม นางมักจะแต่งกายอย่างประณีต สวมสายคาดเอวที่แสดงถึงฝีมือทางศิลปะ

ในหนังสือ Elements of Hindu Iconography Vol. I Part II (Rao, 1968, 373-375) ได้กล่าวถึงพระลักษมีในฐานะที่เป็นชายาของพระวิษณุ และกำเนิดมาจากการกวนเกษียรสมุทร มีพระนามหลายชื่อ เช่น ศรีปัทมะ หรือ กมลลา พระนางจะประทับนั่งบนดอกบัว สองกรถือดอกบัว สวมพวงมาลัยทำด้วยดอกบัว ขนาบข้างด้วยข้างที่สร้งน้ำลงบนศีรษะ โดยมีนางฟ้า 2 ตน ยืนถือหม้อ



ภาพพระศรีลักษมี ถ้ำเอลโลรา ประเทศอินเดีย

ใน ศิลปรัตน์ะ กล่าวว่านางมีกายสีขาว และกล่าวยิ่งไปกว่านั้นว่า นางถือดอกบัวในมือซ้ายและมือขวาถือผลมะตูม นางสวมสร้อยมุกและขนาบข้างโดยสองสาวพรหมจรรย์ผู้ซึ่งสบัดพัดขนจามรีไกล่ๆ นางมักถูกรดน้ำจากหม้อสองใบ

นางมักจะมี 2 กร หากปรากฏกายพร้อมกับพระวิษณุ แต่หากนางปรากฏเป็นรูปเคารพเดี่ยว มักจะมี 4 กร และประทับบนดอกบัวแปดกลีบ บนบัลลังก์สิงห์ กรขวาข้างหนึ่งมักจะทำถือดอกบัวที่มีก้านยาว และอีกกรถือผลทับทิม กรซ้ายมักจะทำถือหม้อน้ำอมฤต และสังข์ ข้าง 2 เชือกที่อยู่เบื้องหลังจะทำถือหม้อสรองน้ำลงบนศีรษะนาง นางจะประดับตกแต่งด้วยสร้อยแขนและกำไล

ในวิศวกรรมศาสตระ อธิบายถึงลักษณะของนาง ตามปรากฏที่วิหารในกอลลาปุระว่า นางปรากฏในรูปของเด็กสาวสวมเครื่องประดับตกแต่งมากมายและมีรูปโฉมที่สวยงาม กรขวาล่างถือภาชนะ กรขวามือถือคทาชื่อเคาโมทิก หรือมะตูม กรซ้ายล่างถือผลพิทัทิม และกรซ้ายบนถือโล่ห์ บนศีรษะนางมี (ศิวะ) ลिंगค์ปรากฏอยู่ นางได้รับการบูชาเพื่อขอความปรารถนาในความร่ำรวย

3.2 ลักษณะของประติมากรรม

โดยทั่วไปมักจะอธิบายลักษณะของ “พระลักษมี” ไว้คือ เป็นสตรีที่มีความงาม มี 4 กร ประทับบนดอกบัว แต่งกายและตกแต่งด้วยเครื่องประดับมีค่า พระนางมีใบหน้าที่ย่อนโยน เยาว์วัยและมีลักษณะของความเป็นแม่

ลักษณะเด่นของประติมากรรมของพระลักษมีคือ ปรากฏร่วมกับดอกบัวเสมอ ความหมายของดอกบัวนั้นสัมพันธ์กับคำว่า ศรี-ลักษมี หมายถึง ความบริสุทธิ์และพลังกำลัง รากของดอกบัวมักจะจมอยู่ในโคลนตม แต่สามารถขึ้นมาบนเหนือน้ำได้ โดยโคลนไม่สามารถให้มีรอยมลทินได้ ดอกบัวแสดงถึงจิตใจที่ดั่งงามและพลังอำนาจ ยิ่งไปกว่านั้น แทนประทับรูปดอกบัว (ปัทมาสนะ) เป็นลักษณะที่พบได้ทั่วไปในประติมากรรมของศาสนาฮินดู

การปรากฏตัวของพระลักษมีบนดอกบัว จึงแสดงถึงความอุดมสมบูรณ์พลังแห่งการเจริญเติบโต พระนางไม่ได้เป็นเพียงแค่อำนาจแห่งความจงรักภักดีเท่านั้น แต่เป็นอำนาจแห่งจิตวิญญาณ และเชื่อมโยงระหว่างความจงรักภักดีและอำนาจของธรรมชาติ ในภาพที่พระนางปรากฏออกมา การปรากฏร่วมกับดอกบัวจึงแสดงถึงการเจริญเติบโตของชีวิต ลักษณะที่เป็นที่น่าสังเกตของพระลักษมีคือ การปรากฏร่วมกับดอกบัว ซึ่งหมายถึง “น้ำ” นั้น ปรากฏออกมาใน 3 แนวทางดังนี้

- 1) พระนางถือดอกบัวในกรขวา (Padma-hasta)
 - 2) พระนางประทับนั่งบนดอกบัวบานขนาดใหญ่ ในฐานะที่เป็นบัลลังก์ (Padma-Pitha)
 - 3) พระนางแวดล้อมด้วยก้านดอกบัวและใบที่เจริญเติบโต และพระนางถือดอกบัวในพระหัตถ์ด้วย (Padma-vasini หรือ Padmalaya) (Sahai, 1975, 164)
- นอกจากนั้น พระลักษมียังเป็นสัญลักษณ์แห่งความมั่งคั่ง และความอุดมสมบูรณ์โดยรูปแบบของเทพีแห่งความมั่งคั่งและอุดมสมบูรณ์นิยม 2 รูปแบบ (ผาสุข อินทรารุท, 2526, 94) ดังนี้

- 1) รูปสตรีกับดอกบัว ทำเป็นสตรียืนหรือนั่งและมีดอกบัวเป็นองค์ประกอบสำคัญ และมีความสัมพันธ์กับสตรีในภาพอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น

ถือดอกบัว นั่งหรือยืนบนดอกบัว หรือแวดล้อมด้วยกอบัว ซึ่งประกอบด้วย ดอกและใบ ในรูปที่มีองค์ประกอบแบบนี้มีชื่อว่า ศรี-ลักษมี, ศรี แปลว่า ผู้หญิง และ ลักษมี แปลว่า โชคลาภ ความเจริญ ความงาม แปลรวมว่า เทพีแห่ง โชคลาภและความเจริญ

2) รูปสตรีกับดอกบัว และมีข้างประกอบ ข้างที่ประกอบจะมี 2 เชือก ยืนเคียงข้างเทพีตรงกลาง และยกหม้อน้ำสรงที่เคียรเทพี รูปแบบนี้เรียกว่า คชลักษมี หรือ อภิเชกษลักษมี

ภาพของ พระลักษมี และ คชลักษมี ปรากฏทั้งในศาสนสถานของ พระพุทธศาสนาและศาสนาฮินดู ปรากฏเป็นภาพประดับพุทธสถาน เช่น รั้วstupการหุด โพรคยาและสาญจี (Sahai, 1975, 165) โดยมีการตีความกันว่าเป็นภาพพุทธประวัติ แสดงปางประสูติของพระพุทธเจ้า โดยอธิบายว่า เมื่อพระพุทธองค์ประสูติแล้ว มีนาค 2 ตัวสรงน้ำลงบนพระเศียร สายหนึ่ง น้ำเย็น อีกสายหนึ่งน้ำร้อน คำว่า “นาค” ในอีกนัยหนึ่งหมายถึง “ข้าง” ไม่ว่าจะ เป็นนาค (งู) หรือข้างเป็นสัญลักษณ์ของ “น้ำ” ดังนั้น ข้าง 2 เชือกก็คือ สัญลักษณ์ของเทพเจ้าแห่งน้ำ ส่วนสตรีในภาพแทนพระนางสิริมหามายา

Maeshall and Foucher กล่าวว่า ภาพประติมากรรมนี้เป็นภาพของ พระนางสิริมหามายา เป็นการแสดงภาพตอนประสูติของพระพุทธเจ้า ซึ่งใน สมัยนั้นการสร้างรูปเคารพพระพุทธเจ้ายังไม่เป็นที่นิยม ศิลปินจึงต้องคิด เพื่อหาทางออกในการนำเสนอความคิด ด้วยการสร้างรูปอื่นในเชิงสัญลักษณ์ เพื่อสื่อความหมาย (Dhanit YuPho, 2533, 17)

นอกจากนั้น ที่สาญจีด้านหน้าประตูทางเข้าด้านเหนือ ในด้านทิศตะวันออก ปรากฏภาพพระลักษมี พระนางถือดอกบัวในกรขวาและฝ่าขนาดเล็กในกร ซ้าย มีฉัตรด้านหลัง หม้อถือโดยข้างสองเชือกสามารถมองเห็นได้ พระนาง ประทับยืนบนปัทมาสนะ ซ้ายขวาของพระนางมีดอกบัวผุดออกมาด้านละ 4 ดอก โดยมีสองดอกรองรับข้างไว้ซ้าย-ขวา ข้างชูหม้อโดยไข้วงเพื่อสรงน้ำ พระนาง คล้ายคลึงกับภาพแผ่นดินเผาฉลลักษมี จากภรหุด

นอกจากนี้ยัง ปรากฏเป็นภาพประดับเทวสถานในศาสนาฮินดู ส่วน

ใหญ่อยู่บนทับหลังของประตูทางเข้าเทวสถาน ในอินเดียเหนือพบมากสมัย
คุปตะ ส่วนภาคใต้ เช่นที่ เอลโลรา มัลลปूरั่ม และกาญจิปूरั่ม เทวสถานมุกเตศวร
พราหเมศวร ปรรุราเมศวร เป็นต้น สันนิษฐานว่าเป็นพระนางลักษมี (ผาสุข
อินทราวุธ, 2526, 92-96) มีรายละเอียดดังนี้



ภาพคชลักษมี ถ้ำเอลโลรา ประเทศอินเดีย
อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 8 ก่อนคริสตกาล

ประติมากรรม “คชลักษมี” มักจะปรากฏในลักษณะประทับนั่งบน
ดอกบัว โดยขาไขว้กัน นางมี 4 กร 2 กร แสดงปางอภัยมุทรา อีก 2 กร ถือ
ดอกบัว ด้านข้างของพระลักษมีทั้งสองข้าง ปรากฏรูปช้างถือหม้อน้ำ ที่สรลง
บนดอกบัวที่พระลักษมีถือไว้ในรูปแบบดั้งเดิม หากเปรียบเทียบกับรูปแบบใหม่
จะสังเกตว่า ในรูปแบบเก่านั้นแสดงถึงพระลักษมีถูกสรลงน้ำ พระนางประทับ
นั่งในกลางสระ แต่งเครื่องทรงอย่างเรียบง่ายและมีช้างสองเชือกสรลงน้ำใส่
พระนาง ปัจจุบันพระนางถูกประดับด้วยอัญมณี ไม่ได้ถูกสรลงน้ำ ช้างไม่ได้
สรลงน้ำลงบนไหล่พระนาง แต่บนดอกบัวที่พระนางถือ (Jouveau-Dubreuil,
1978, 100)

แผ่นดินเผาในสมัยคุงคะ เหริยญของอินโด-กรีก และอินโด-ซีเทียน
กษัตริย์ไมตระ(เหริยญอุชเชนี) กษัตราปาศของมถุราและคุปตะ บรรจุ
ลักษณะของพระลักษมีที่แตกต่างกัน อย่างไรก็ตาม พระลักษมีปรากฏบน

เหรียญจากคำสั่งของกษัตริย์ที่นับถือพระนาง แตกต่างจากความศรัทธาที่ปรากฏ นั่นคือ แสดงถึงความเป็นสวัสดิมงคลและความร่ำรวย เปรียบเทียบกับลักษณะของพระนางที่ได้รับการยอมรับ

การแสดงภาพของอภิเษก หรือ คชลักษณ์ในช่วงต้นนั้น รูปแบบเป็นแบบธรรมชาติ และตั้งแต่ประมาณ 200 ปีก่อนคริสตกาล จนถึงปัจจุบันรูปแบบได้เป็นที่รู้จักทั้งเหนือและใต้ คชลักษณ์มักจะปรากฏตรงประตูทางเข้าบนทับหลัง ประติมากรรมของคชลักษณ์จะประทับนั่งบนดอกบัว พร้อมด้วยข้างสองเชือกถือหม้อน้ำ พบในส่วนของบานประตู ข้างบนของเสาหินในถ้ำพัทลุงในสมัยราชวงศ์จาลูกยะตอนต้น ปรากฏที่ถ้ำปลลวะและถ้ำอิวราหะในแหล่งมัลลปุรัม (Champakalakshmi, 1981, 210) รวมทั้งปรากฏที่ประตูทางเข้าที่วิหารในโอริสสากลางทับหลังตรงทางเข้าของวิหารในคชुरโฮ ที่ห้องบูชาในวิหารของลักษณณะ ที่นี้ปรากฏภาพพระนางประทับนั่งบนดอกบัว 2 กรบนถือดอกบัว รองรับข้างสองเชือกสรองน้ำพระนาง กรล่างแสดงวรมุทรา (ปางประทานพร) บนหัตถ์ถือลูกประคำและสังข์ นอกจากนี้ยังปรากฏที่วัดพราหมณะในนาลันทาอีกด้วย (Sahai, 1975, 175-176)

“คชลักษณ์ 4 กร” เป็นหนึ่งในแผ่นภาพสลักของยุคกลางของวิหารที่จันทปุระในเซเนสส์ แสดงภาพคชลักษณ์ ประทับนั่งในทาลิตาสนะบนที่ประทับ พระนางมี 4 กร ถือสังข์ในกรซ้ายหน้า ในขณะที่กรขวาหน้าแสดงปางเทศนา กรหลังซ้ายขวาทือดอกบัว ขนาบข้างด้วยข้างยืนสองเชือก แสดงความเคารพต่อพระนาง ภาพประติมากรรมนี้สร้างขึ้นภายใต้คัมภีร์วิษณุธรรมโมตระ

ทับหลังที่พิพิธภัณฑสถานสารนาถ แสดงภาพนางประทับนั่งบนปัทมาสนะแวดล้อมด้วยเทพนพเคราะห์ (Navagrahas-The 9 Planets) นางมี 4 กร ถือหม้อน้ำอมฤตและลูกประคำ ในสองกรหน้า ส่วนสองกรหลังถือดอกบัว พร้อมด้วยพระคเณศและสร้อยดี

“คชลักษณ์ 6 กร” ประติมากรรมนี้แสดงอยู่ที่ The State Museum แสดงภาพคชลักษณ์ ประทับนั่งบนดอกบัวในทาลิตาสนะ สวมเครื่องแต่งกายตามปกติ มีบุรุษสองคนยืนอยู่ด้านข้างแต่ละข้าง มีข้างสองเชือกด้วยเช่นกันกำลัง

พันทน์ กำหนดอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 10 (Singh, 1977, 174)

คชลักษณ์ปรากฏในหลายรูปแบบ เช่น บนเหรียญเป็นรูปพระลักษมียืนหรือประทับนั่ง มีดอกบัวอยู่สองข้าง ขนาบข้างด้วยช้าง 2 เชือก กำลังทรงน้ำให้รูปแบบที่เก่าที่สุด ปรากฏบนเหรียญจากเมืองโกสัมพี พุทธศักราช 300 (ประมาณ 2nd century B.C.) และเมืองอโยธยาและอุชเชนี พุทธศักราช 300-400 (ผาสุ อินทราวุธ, 2526, 122-123) คือ นอกจากนั้นยังปรากฏบนเหรียญของวิสาขเทวะ (Visakhadeva) คิวทัตตะแห่งอโยธยา (Sivadatta of Ayodhya) และเหรียญของผู้ปกครองชาวต่างชาติ เช่น รัญจูละ (Ranjuvula) และโสทสะ (Sodasa) ผู้ปกครองแห่งมฤธา ปรากฏเป็นภาพผู้หญิงกำลังแต่งกายแบบชาวตะวันตก ถือดอกไม้ในมือขวา สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นศรี-ลักษมี นอกจากนั้น พระนางยังปรากฏในเหรียญของอาซิลิเสส (Azilises) ท่ามกลางช้างสองเชือก การปรากฏภาพของศรี-ลักษมีบนเหรียญของผู้ปกครองจำนวนมาก เป็นข้อพิสูจน์ว่า อย่างน้อยความภักดีและการมอบความร่ำรวยให้ของศรี-ลักษมีนี้ เป็นที่นิยมและยอมรับ (Sahai 1975, 165)

ตราประทับ (Seal) รูปแบบคชลักษณ์นี้ โดยปกติที่ปรากฏบนตราประทับในสมัยคุปตะนั้น มีอยู่หนึ่งชิ้นจากบาสาร์ห์ (Basarh) แสดงภาพพระลักษมียืนอยู่ท่ามกลางต้นไม้และช้างที่ทรงน้ำนาง ในขณะที่คนแคระ 2 คน ถือวัตถุคล้ายถุงเงิน ภาพคชลักษณ์กับคนแคระนี้พร้อมถุงเงินนี้ จะพบบนตราประทับของสมาคมพ่อค้าและนายธนาคาร (Sresthi-Sarthavaha-Kulikanigama) นอกจากนั้น ยังพบตราประทับอื่น ๆ แสดงภาพคชลักษณ์พร้อมด้วยบุรุษคุกเข่าขนาบทั้งสองข้างและโยนเหรียญจากถุงที่ถืออยู่ พระลักษมีปรากฏอยู่บนตราประทับในหลาย ๆ ราชสำนักในรูปแบบที่หลากหลายพร้อมกับยักษ์ขนาบข้างพระนางและเทเงินออกจากถุงบล็อช (Bloch) ได้สันนิษฐานว่ายักษ์ที่ปรากฏคือท้าวกูเวร แต่พเนระชะ (Banerja) ว่าเป็นยักษ์ทั่วไป (Sahai, 1975, 171-172)

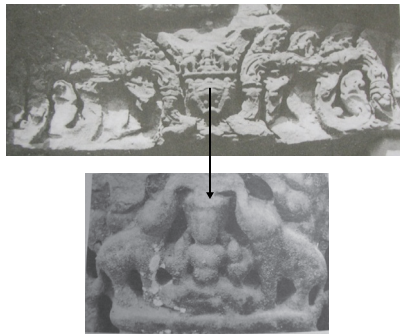
แผ่นดินเผา (Terracotta) พบแผ่นพิมพ์ดินเผารูปเทพีจำนวนมาก เนื่องจากพ่อค้ามักใช้พกติดตัว เพื่อบูชา เพื่อความร่ำรวยในการค้าขาย

เนื่องจาก พระลักษมีได้รับการยกย่องให้เป็นเทพีที่ประทานความร่ำรวย ซึ่งคุณสมบัติข้อนี้เด่นชัดมากในสมัยคุปตะ เพราะตราประทับในสมัยคุปตะ แสดงภาพเทพีลักษมีประทับยืนเหนือเรือ (ผาสุข อินทราวูธ, 2526, 95)

4. การแพร่หลายของ “คชลักษมี” ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: ไทย (นครปฐม ขอนแก่น ศรีสะเกษ) กัมพูชา ชาว อินโดนีเซีย

4.1 ในประเทศไทย ปรากฏอิทธิพลของศิลปะอินเดีย ในเรื่องของคติความเชื่อเกี่ยวกับพระลักษมีอยู่บ้าง ตามศาสนสถานของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เช่น ที่ปราสาทเป็อยน้อย ปราสาทสระกำแพงใหญ่ รวมทั้งโบราณวัตถุที่พบที่เมืองโบราณนครปฐม อุทอง และจันเสน ซึ่งเป็นเมืองที่อยู่ในสมัยทวารวดี โดยมีรายละเอียดดังนี้

ปราสาทเป็อยน้อย อยู่ภายในวัดธาตุทุ่งทองอำเภอบึงสามพัน จังหวัดขอนแก่น ปรากฏภาพ “คชลักษมี” บนทับหลังบริเวณซุ้มประตูหลอกทิศตะวันตกของปราสาทบิรารทิศเหนือ แสดงภาพพระลักษมีประทับบนแท่นเหนือหน้ากาล ขนาบด้วยช้างซ้ายขวา โดยช้างหันศีรษะเข้าหานาง พร้อมชูวงเหนือเศียร (นิยม วงศ์พงษ์คำ, ม.ป.ป., 69-70) ภาพสลักนี้ไม่ชัดเจนนัก จะสังเกตเห็นพระลักษมีมี 1 กร และน่าจะถือดอกบัว ซึ่งถือได้ว่าเป็นสัญลักษณ์ของนาง ส่วนช้างสังเกตเห็นได้ไม่ชัดเจนนักว่าในวงมีหมอน้ำด้วยหรือไม่ จัดเป็นศิลปะบาปวนอย่างแท้จริง ราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 17



ภาพคชลักษมี บริเวณทับหลังปราสาทบิรารด้านทิศเหนือ

การปรากฏภาพสลัก “คชลักษณ์” ที่ประตูหุลอก แตกต่างจากการปรากฏภาพ “คชลักษณ์” ที่ปราสาทสระกำแพงใหญ่ อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ เนื่องจาก “คชลักษณ์” เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์และความร่ำรวย ดังนั้นน่าจะปรากฏบนประตูจริงเพราะถือว่า เมื่อเดินผ่านเข้ามาในปราสาทก็จะได้รับพรนั้น แต่อย่างไรก็ตาม คติการสร้างภาพคชลักษณ์เพื่อให้พรแก่ผู้ที่เข้ามาในสถานสถาน ยังคงปรากฏอยู่และเป็นคติที่สืบเนื่องมาจากอินเดียอย่างชัดเจนทั้งลักษณะของประติมากรรมและคติความเชื่อ

ปราสาทสระกำแพงใหญ่ บ้านกำแพง ตำบลกำแพง อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ ได้พบทับหลังที่สมบูรณ์และพระพุทธรูปนาคปรกและเทวรูปสำริดขนาดใหญ่ สมัยพระนครอีกด้วย

ที่ปราสาทสระกำแพงใหญ่นี้ ปรากฏภาพคชลักษณ์ ที่บรรณาลัยด้านทิศใต้ คือบริเวณทับหลังเหนือกรอบประตูชั้นนอก สลักเป็นรูปคชลักษณ์ อยู่เหนือหน้ากาล ขนาบข้างโดยช้างสองเชือก ชูวงงเข้าหากันอยู่เหนือชุ้ม มีเทวดาร่ายรำอยู่ทั้งสองข้าง จัดอยู่ในศิลปะเขมรแบบบาปวนตอนต้น



คชลักษณ์ ทับหลังเหนือกรอบประตูชั้นนอก

ภาพชลัษมีที่ปรากฏ ประทับนั่งบนปัทมาสนะ เหนือหน้ากาล มี 2 กร สันนิษฐานว่าน่าจะถือดอกบัวทั้งสองกร ช้างยืนขวาข้างซ้ายและขวา บนดอกบัวที่กายออกมาจากปากของหน้ากาล ช้างชูวงแสดงอาการสรรงน้ำ พระนาง เบื้องล่างบัลลังก์มีบุคคลนั่งขวาข้างซ้ายขวา น่าจะถือของบางสิ่งไว้

วัฒนธรรมทวารวดี – นครปฐม – อุทอง – จันเสน มีการพบตราดินเผา 2 หน้า รูป ชลัษมี และกุเวร จากเมืองโบราณ นครปฐม ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของความมั่งคั่งและความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งสันนิษฐานว่าผลิตไว้เป็นเครื่องราง เพื่อบูชาขอความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหาร และความมั่งคั่งจากการค้าขาย

นอกจากนั้น ยังพบตราดินเผาที่เมืองโบราณทวารวดีแห่งอื่นๆ อีก เช่น ที่ชัยจำปา จังหวัดลพบุรี, เมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี, เมืองจันเสน และเมืองบน จังหวัดนครสวรรค์ แต่ที่อุทอง จันเสน เมืองบน เป็นแผ่นดินเผารูปชลัษมีเพียงหน้าเดียว

เมื่อสังเกตการปรากฏตัวคู่กันของพระลักษมีและท้าวกุเวร มีความคล้ายคลึงกับภาพสลักหิน ศิลปะมถุรา สันนิษฐานว่าน่าจะได้รับอิทธิพลจากศิลปะมถุรา เนื่องจากระยะเวลาที่ใกล้เคียงกัน และศิลปะในสมัยอื่นๆ ไม่ค่อยปรากฏภาพพระลักษมีคู่กับท้าวกุเวรมากนัก

ประติมากรรมรูปชลัษมี ยังปรากฏเป็นภาพประดับฐานธรรมจักร หิน ซึ่งพบบริเวณเมืองนครปฐมโบราณ และยังปรากฏอยู่ในกลุ่มเครื่องราชูปโภคของกษัตริย์อีกด้วย โดยทำเป็นแผ่นดินเผารูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าคล้ายรูปถาด

แสดงว่ารูปชลัษมี เป็นสัญลักษณ์สำคัญที่ชุมชนโบราณสมัยทวารวดีรู้จักและคุ้นเคย จึงนำไปประกอบในงานประติมากรรมประดับบนธรรมจักร เพื่อเกิดความรุ่งเรืองแก่พุทธศาสนาและกษัตริย์ก็นิยมนับถือและให้ความสำคัญเท่ากับเครื่องราชูปโภคอื่นๆ โดยหวังให้เกิดความรุ่งเรืองสมบูรณ์แก่อาณาจักร

รูปชลัษมี ที่ปรากฏที่เมืองโบราณสมัยทวารวดีนี้ มีลักษณะคล้าย

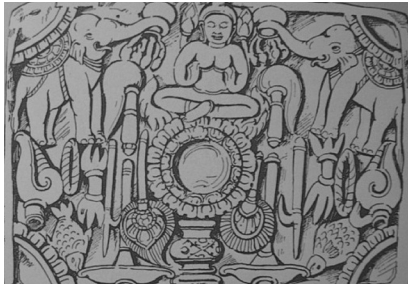
กับรูปคชลักษณ์มีสมัยหลังคูปตะของอินเดีย เช่น ภาพคชลักษณ์ที่เอลลูร่า ถ้าไกลาสะ ที่มีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 14 ดังนั้นรูปแบบคชลักษณ์ที่อาณาจักรทวารวดี น่าจะรับอิทธิพลมาจากอินเดียสมัยหลังคูปตะ ซึ่ง บวสเชลีย์ กำหนดอายุ คชลักษณ์ของอาณาจักรทวารวดี ว่ามีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 14 (ผาสุข อินทรารูธ, 2526, 98-99)

สังเกตจากภาพ พระลักษณ์ มี 2 กร สันนิษฐานว่าน่าจะถือดอกบัว คล้ายคลึงกันทั้ง 4 รูปโดยภาพที่ ถ้าเอลลูร่า เห็นดอกบัวที่ถือไม่ชัดเจนนัก นอกจากนั้นยังมีช้าง 2 เชือก ถือหม้อรดลงบนเศียรระ ลักษณะของช้าง คล้ายคลึงกันทั้ง 4 ภาพคือ ชูวงเหนือเศียรและรดน้ำลงบนเศียร ประทับนั่งเหนือปัทมาสนะ ซึ่งเมื่อพิจารณาจากรูปประติมากรรมทั้ง 3 ชิ้นแล้ว คล้ายคลึงกันมาก จนอาจกล่าวได้ว่า ภาพประติมากรรมจากเมืองจันทนนครปฐม และอุททอง น่าจะได้รับอิทธิพลจากอินเดีย ในสมัยหลังคูปตะ โดยหลักฐานคือภาพประติมากรรมที่คล้ายคลึงกันและอายุสมัยที่ใกล้เคียงกัน

ผาสุกษาชนะดินเผาขนาดเล็ก ปรากฏภาพพระลักษณ์ ประทับนั่งบนดอกบัว มี 2 กรถือดอกบัว ขนาบข้างด้วยช้าง สันนิษฐานว่าน่าจะชูวงและสรองน้ำลงบนเศียรพระนาง เหมือนกับภาพที่ใต้ฐานธรรมจักร พบที่เมืองโบราณนครปฐม หรือแผ่นดินเผา พบที่เมืองโบราณอุททอง (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, 250)

ภาพแผ่นดินเผา แสดงภาพคชลักษณ์นี้ปรากฏอยู่ส่วนบน ตรงกลาง และที่มุมทั้งสี่มีเป่าเล็ก ๆ สันนิษฐานว่า น่าจะใช้เป็นที่ใส่พวกเครื่องหอม เช่น แป้ง หรือกระแจะจันทร์ สำหรับการเฝิมในพิธีกรรมทางศาสนา ที่พวกพราหมณ์นิยมใช้ นอกจากนี้ยังปรากฏเครื่องหมายอันเป็นมงคล ประกอบด้วย จันทร สังข์ พัดโบก แส้ จามร หม้อปูลณฆฎะ และวัชระ สัญลักษณ์เหล่านี้เป็นเครื่องหมายถึงความเป็นมงคล ความอุดมสมบูรณ์ และความเป็นจักรพรรดิราช (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, 250-251) ถือได้ว่าเป็นภาพประติมากรรมที่มีรายละเอียดมากมาย และมีความหมายแสดงถึงความเป็นมงคลสวัสดิ์ดีตามคติดั้งเดิม

ลักษณะของภาพที่ปรากฏ พระนางประทับนั่งบนดอกบัว (ปัทมาสนะ) ที่ผุดออกจากหม้อ ปูรณฆฏะ พระนางมี 2 กร น่าจะถือดอกบัวทั้งสองกร ปรากฏดอกบัวอยู่เหนือพระอังสา ขนาบข้างด้วยช้าง 2 เชือก ยืนอยู่บนดอกบัวที่ผุดออกมาจากหม้อปูรณฆฏะ ช้างชูวงรัตหม้อไว้ แสดงอาการคว่ำปากหม้อลงอย่างชัดเจน มีสายน้ำปรากฏ ลักษณะของภาพได้คงคติไว้อย่างชัดเจน ทั้งหม้อแห่งความอุดมสมบูรณ์ ดอกบัว ช้าง แม้ว่าฝีมือช่างจะไม่สวยงามมากนัก แต่มีรายละเอียดที่สมบูรณ์ภาพหนึ่ง



แผ่นดินเผารูปคชลักษณ์ พบที่เมืองโบราณนครปฐม

รายละเอียดของภาพที่ปรากฏ นอกเหนือจากคชลักษณ์แล้ว ยังปรากฏวัตถุต่าง ๆ ในภาพอีกดังนี้คือ ขอสับข้าง 1 คู่, วัชระ 1 คู่, ลูกประคำ 1 คู่, สังข์ 1 คู่, ปลาที่กลับหัว 1 คู่, ฉัตรกลับหัวลงล่าง 1 คู่, วาลวิชนีกลับหัวลง 1 คู่, หม้อที่รองรับดอกบัว และกลางภาพแสดงดอกบัวบาน ปรากฏเป็นอาสนะของพระลักษมี และมุมทั้งสี่ด้านแสดงภาพดอกบัวบานทั้งสี่มุม ถือได้ว่าเป็นประติมากรรมที่มีรายละเอียดมากมาย มีฝีมือจะไม่ประณีตเท่าใดนัก (Dhanit YuPho, 2533, 21)

4.2 ในประเทศกัมพูชา พระลักษมี หรือคชลักษณ์ไม่ค่อยปรากฏมากนัก เมื่อเทียบกับพระ อูมาหรือพระเทวี พระลักษมีมีรูปแบบเหมือนของอินเดีย คือ ถือดอกบัว 2 ดอก แต่บางที่ก็มีลักษณะผสมกับพระเทวีคือ สวมชฎามงกุฏ (ผาสุข อินทรารุท, ม.ป.ป., 72)

จารึกขอมที่เก่ากว่าพุทธศตวรรษที่ 15 ไม่เคยกล่าวถึงการสร้างรูปพระลักษมี

แต่การเคารพบูชาพระนาง คงมีมาก่อนหน้านั้นแล้วในอาณาจักรขอม
 รูปภาพการอภิเษกของพระลักษมี ได้มีมาแล้วเป็นภาพสลักนูนต่ำ ตั้งแต่
 พุทธศตวรรษที่ 14 คือได้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกบนทับหลังที่ปราสาทตาไ
 กราบ (Damrei Krap) ในศิลปะขอมแบบกULEN ระหว่าง พ.ศ.1350-1400 แต่ก
 ยังมีทับหลังอีกชิ้นซึ่งมีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-13 มาจาก
 ปราสาทสมโบร์ไพรกุก บนฝั่งแม่น้ำโขง มีรูปเทพธิดาประทับนั่งเหนือ
 ดอกบัว และถือดอกบัวในหัตถ์แต่ละข้าง รูปนี้อาจหมายถึงพระลักษมีก็ได้

ภาพประติมากรรมลอยตัวของพระลักษมีไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่
 17 ปรากฏที่เมืองพระนคร ศาสตราจารย์ปีแอร์ ดูปอง (Pierre Dupont)
 กล่าวว่า น่าจะเป็นรูปพระอุมามากกว่า รูปพระศรีในอาณาจักรขอม ถือ
 ดอกบัวในหัตถ์ทั้งสองข้างตามลักษณะรูปภาพของอินเดีย หรือมีฉะนั้นก็ทรง
 ถือดอกบัวในหัตถ์ขวาและผลศรีผลละ (มะตูม) ในหัตถ์ซ้าย รูปอภิเษกลักษมี
 ใกล้เคียงกับของอินเดียมาก แต่ช่างที่กำลังสร้างน้ำถวายนั้น มักใช้วงยึด
 คนโท ซึ่งมีปากข้างหนึ่งแหลมแทนที่จะยึดหม้อน้ำคว่ำ (อารวชิตมฏะ) ตาม
 แบบอินเดีย ลักษณะเช่นนี้ปรากฏที่ชาวต๋วยและจัมปาต๋วย

ที่ปราสาทกระวัล พระลักษมีถือสิ่งที่แปลกคือ จักรของพระนารายณ์
 และตรีศูลของพระอิศวร อาจเป็นการแสดงลักษณะผสมก็เป็นได้

นอกจากนั้น จารึกที่ปราสาทชนะ ในรัชกาลของพระเจ้าอุทัยทิตยวรมัน
 ที่ 2 (พ.ศ.1593-1609) ได้กล่าวถึงรูปพระลักษมีทองคำ ซึ่งพระองค์ได้
 พระราชทานแก่ข้าราชการบริพารท่านหนึ่ง เพื่อเป็นเครื่องหมายของหน้าที่ใน
 การเชิญพัตโปก (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2547, 57-58)



ภาพพระลักษมี 4 กร ที่ปราสาทกระวัล กัมพูชา

ในวัฒนธรรมเขมรนี้ พบภาพคชลักษณ์มีหลายสมัย แม้จะไม่ใช่ ประติมากรรมหลัก เช่นพบที่หน้าบันระเบียงคดด้านทิศตะวันออกของ ปราสาทบันทายศรี พุทธศตวรรษที่ 15 จัดอยู่ในสมัยบาปวน (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, 251) และที่ปราสาทแม่บุญตะวันออกก็พบด้วยเช่นกัน

ปราสาทแม่บุญตะวันออกสร้างราว พ.ศ.1495 ที่ปราสาทแห่งนี้ ปรากฏ ภาพคชลักษณ์ที่บริเวณทับหลังด้านใต้ของอาคารด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ปรากฏภาพคชลักษณ์ ขนาบข้างโดยข้างสองเชือก ซึ่งชูงวงรัดหม้อ แสดงอาการ สรงน้ำแด่พระนาง

ลักษณะของพระลักษมีที่ปรากฏนั้น ประทับนั่งขัดสมาธิบนบัณฑาสนะ มี 2 กร ถือดอกบัวทั้งสองกร พระนางสวมมงกุฏ แต่งกายเครื่องทรงแบบ กษัตริย์ ศิลปะแบบแปรรูป ขนาบข้างด้วยข้างสองเชือก แต่งเครื่องทรงด้วย เช่นกัน ยืนบนดอกบัวที่ผุดมาจากเบ้องล่าง ชูงวงที่รัดหม้อน้ำไว้ แสดงอาการ สรงพระนาง ที่น่าสังเกตคือ ลักษณะของหม้อแตกต่างจากภาพประติมากรรม แห่งอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นที่อินเดีย หรือประเทศไทย ซึ่งจะเป็นลักษณะหม้อ ก้นกลม แต่ที่ปราสาทแม่บุญตะวันออกนี้ ลักษณะของหม้อมีฝาจุกลาย แผลม และมีพวยกาด้วย ซึ่งเป็นลักษณะที่ไม่เคยพบที่ไหนมาก่อน และ น่าจะเป็นลักษณะพิเศษเฉพาะที่ประเทศกัมพูชา



ภาพคชลักษณ์ที่ปราสาทแม่บุญตะวันออก

ปราสาทบันทายศรี สร้างราว พ.ศ. 1510 ปรากฏภาพขลักษ์มีที่หน้าบันระเบียงคดด้านทิศตะวันออกของปราสาทบันทายศรี ปรากฏเป็นภาพพระลักษมีประทับนั่งบนดอกบัว มี 2 กร สันนิษฐานว่าน่าจะถือดอกบัว แต่ดอกบัวอาจชำรุดหายไป ขนานข้างด้วยข้างสองเขือก แต่งเครื่องทรง ชูวงขึ้นโดยวงรัดหม้อไว้ แสดงอาการคร่ำปากหม้อลงอย่างชัดเจน ราวกับสรองน้ำ แต่พระนาง แต่ไม่มีสำน้ำปรากฏ ลักษณะของหม้อที่ปรากฏแตกต่างจากที่ปราสาทแม่บุญตะวันออก คือไม่มีพวยกา แต่สำหรับฝาจุกนั้น ภาพไม่ชัดเจน จึงไม่สามารถระบุได้

จากลักษณะภาพที่ปรากฏ ไม่มีรายละเอียดมากนัก แตกต่างจากภาพประติมากรรมจากอินเดีย ลักษณะพระลักษมีของที่นี่คล้ายคลึงกับของปราสาทเป็อยน้อย การสลักภาพแบบง่าย ๆ องค์ประกอบของขลักษ์มีครบถ้วน ทั้งดอกบัวและข้าง ยกเว้นสำน้ำที่ไม่มี

การแต่งกายของพระลักษมี ปรากฏเพียงสวมกระบังหน้า และนุ่งเครื่องทรงอย่างศิลปะบาปวน เนื่องจากปราสาทนี้สร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 15 จัดอยู่ในสมัยบาปวน



ภาพขลักษ์มีที่หน้าบัน ปราสาทบันทายศรี

4.3 ในประเทศอินโดนีเซีย ลักษมี หรือ ศรีได้รับความนิยมมากในชาวมีลัทธิเป็นของตนแยกจากพระวิษณุ ได้รับการยกย่องให้เป็นเทพีแห่ง

แม่โพสพ (ข้าว) เพราะข้าวเป็นอาหารหลักของคนพื้นเมืองชาว ศรี นั้น ในชวานับถือว่าเป็นเทพีแห่งแม่โพสพ โดยจะถือรวงข้าวในพระหัตถ์อีกข้างหนึ่งแสดงปางประทานพร รูปคชลักษณ์ มีช้างคู่กเข่าข้าง ๆ ปรากฏในศิลปะชวาด้วย (ผาสุข อินทรารุช, ม.ป.ป., 74)

มีความคล้ายคลึงระหว่างศรีในฮินดูกับศรีในชวา และเซเรส (Ceres) เทพีกรีก การที่เทพแห่งข้าวหรือแม่โพสพ หรือเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ทำไมจึงต้องเป็นผู้หญิง ก็เนื่องจากพระแม่แห่งผืนดินคือเทพีอยู่แล้ว และเทพแห่งความอุดมสมบูรณ์ก็มอบความอุดมสมบูรณ์ให้แก่นาง ด้วยเหตุนี้รูปประติมากรรมของคชลักษณ์ – ศรี จึงมีลักษณะทรงอกขนาดใหญ่ เชือกขดม้วนอยู่ใต้วงแขน ซึ่งดูคล้ายคลึงกับรูปลักษณะของเทพีเซเรส ของกรีกและโรมัน (Mour, 1968, 75)

ดังนั้นคตินำพระลักษมี-ศรี จากฮินดู มาเป็นเจ้าแม่โพสพ จึงน่าจะเป็นคติที่รับมาโดยตรง และแต่นำมาในความเชื่อที่แคบลง จากเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ พระแม่แห่งจักรวาล เป็นผู้ดูแลทุ่งนาและรวงข้าวแทน

ในบาทลี ที่ที่ศาสนานินดูเจริญรุ่งเรืองนั้น มีความเชื่อกันที่ว่า พระวิษณุบันดาลให้เกิดข้าวและพระอินทร์ได้สอนให้มนุษย์รู้จักปลูกข้าว ตั้งแต่นั้นมาข้าวจึงถือได้ว่าเป็นของขวัญจากพระเจ้า เป็นสาเหตุให้เกิดพิธีกรรมขึ้น

เทพศรีของอินโดนีเซียนี้ จะคล้ายคลึงกับธันยลักษณ์ที่อินเดีย ตามปรากฏในอษฏลักษณ์ เทพีองค์นี้ จากภาพที่ปรากฏน่าจะเป็นเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ของการเกษตรกรรม จากสัญลักษณ์ที่พระนางถือคือ รวงข้าว ดังนั้น คติที่อินโดนีเซียรับมาจึงถือว่า พระลักษมีมีหน้าที่ในการประทานความอุดมสมบูรณ์ของพืชสวนไร่นาโดยเฉพาะข้าว ดังที่อินโดนีเซียเรียกว่าแม่โพสพหรือ เซเรส นั้นเอง

ภาพประติมากรรมของคชลักษณ์ หรือ ศรี ที่พบในชวานั้นพบที่ศาสนสถานเล็กๆ ชื่อ จันทินาคาสำหรั ปรากฏบนทับหลังสลักเป็นภาพพระลักษมีประทับนั่งบนบัณฑาสนะ ขนาบข้างด้วยช้างสองเชือก แสดงอาการหมอบพระลักษมี มี 2 กร กรซ้ายถือดอกบัว กรขวาวางไว้บนตัก แต่งเครื่องทรง

แบบกษัตริย์ ส่วนข้างบนหลังสันนิษฐานว่าน่าจะแกะดอกบัวไว้ และแสดงอาการชูวง รวากับสรองน้ำให้พระนาง ไม่สามารถระบุได้ว่ามีหม้อหรือไม่ เพราะภาพไม่ชัด แต่จากลักษณะของภาพที่ปรากฏ น่าจะมีหม้อปรากฏร่วมด้วย

จะเห็นว่าลักษณะประติมากรรมคชลักษณ์ที่มีลักษณะพิเศษ แตกต่างจากที่อื่นคือ ช้าง แสดงอาการหมอบแตกต่างจากที่อื่นคือ ก้มพุง และไทย ทั้งยังแบกบางสิ่งไว้บนหลังอีกด้วย ซึ่งอาจเป็นดอกบัว ภาพที่สลักก็เรียบง่าย ไม่มีรายละเอียดมากเท่าใดนัก แต่ยังคงสัญลักษณ์ของคชลักษณ์คือ ดอกบัว ช้าง และหม้อน้ำ



ภาพทับหลัง ศาสนสถานที่จันทินาคาสำหรับ
(สุภัทรรติศ ดิศกุล, 2518, รูปที่ 56)

5. สรุป

5.1 คติ ความเชื่อ “ลักษมี-คชลักษณ์” พระลักษมี โดยปกติจะมี 2 กร แต่หากมีสี่กร จะเป็นสัญลักษณ์ของพรที่พระนางมอบให้ มีความหมายถึงจุดหมายสุดท้ายี่ประการของชีวิตมนุษย์คือ ธรรมชาติ ความร่ำรวย ความสุขสบายและการหลุดพ้น ดังนั้นการบูชาพระลักษมี จึงหมายถึงการอยากได้ซึ่งธรรมชาติคือความสงบ ความร่ำรวยคือความสุข ความสบายทั้งกายใจ และสุดท้ายคือ การหลุดพ้น นั่นคือความสุขอันสูงสุด

นอกจากนั้น เราจะพบดอกบัวปรากฏคู่กับพระลักษมีเสมอ ดอกบัวเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์และชีวิต ดอกบัวที่บานออกจากพระนาภี

ของพระวิษณุหมายถึงจุดเริ่มต้นของการกำเนิดแห่งจักรวาล ดังนั้นดอกบัวจึงหมายถึงการกำเนิดของจักรวาล และดอกบัวยังมี ความหมายที่เกี่ยวช้องกับศรี-ลักษมี แสดงถึงความบริสุทธิ์และพลังแห่งจิตวิญญาณ รากที่อยู่ในโคลนตมแต่สามารถเติบโตได้เหนือน้ำ โคลนไม่สามารถเปราะเปื้อนได้ ดอกบัวแสดงถึงจิตวิญญาณอันสมบูรณ์และพลังอำนาจ

รูปสตรี หรือพระลักษมี ที่ปรากฏในรูปประติมากรรม มีความหมายถึงเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ เป็นเทพเจ้าที่มีความสำคัญในการดำรงชีวิต เพื่อให้มีความอุดมสมบูรณ์ ดังนั้นพระลักษมี จึงได้รับการบูชาด้วยในฐานะเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ของการเกษตรกรรม เราจะเห็นว่า พระลักษมีเป็นสัญลักษณ์ของการก่อกำเนิดจักรวาล เป็นเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ และเป็นเทพีที่ให้โคลน ดังนั้นจะเห็นว่าคติที่ปรากฏนั้น เป็นการผสมผสานกันระหว่างคติพื้นเมืองและนำไปผสมกับคติของศาสนา กลายเป็นคติความเชื่อที่เกี่ยวช้องทั้งความอุดมสมบูรณ์แบบดั้งเดิมกับความมีโชคลาภ ความร่ำรวยในเวลาต่อมา

นอกจากนั้น พระลักษมี ยังเป็นคู่ศักดิ์ เป็นอิตถีพลัง เป็นคู่บารมี ที่หากชายใดหรือกษัตริย์ขาดแล้วซึ่งคู่บารมีแล้ว กษัตริย์หรือชายนั้น ไม่สามารถมีพลังกำลังหรือยิ่งใหญ่ได้ ในฐานะที่พระวิษณุเป็นกษัตริย์ที่อวตารลงมาสู้กับอสูร โดยนำสังเกตว่า พระองค์ไม่สามารถปกครองบ้านเมืองโดยขาดการเสี่ยสละของพระลักษมี(ศรี) กล่าวคือ เมื่อมีพระนาง อำนาจของกษัตริย์อันยิ่งใหญ่จึงปรากฏ หากไร้พระนาง กษัตริย์ดูอ่อนแอ

ดังนั้นพระลักษมี จึงเป็นคู่บารมีของวิษณุในอวตารต่างๆ แสดงถึงความจงรักภักดี พระนางเป็นสัญลักษณ์แห่งความซื่อสัตย์ เป็นชายาที่ดีพร้อม ทุก ๆ ครั้งที่พระวิษณุอวตารลงมายังโลกมนุษย์ เพื่อปกป้องรักษาโลกมนุษย์ พระนางจะจุติมาเกิดพร้อมด้วย

จากคติความเชื่อของพระลักษมีที่ปรากฏ จากแหล่งดั้งเดิม พบว่า เมื่อแพร่หลายมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น ในประเทศไทยและกัมพูชา ยังคงเป็นคติดั้งเดิมคือ พระลักษมีเป็นเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์

ความร่ำรวยและให้โชคลาภ แต่เมื่อเข้าไปสู่ขวาแล้ว คติของพระลักษมีเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมคือ ความเชื่อที่มีหน้าที่เฉพาะคือเป็นเทพีที่ให้การเกษตรกรรมคือ ให้ความอุดมสมบูรณ์เกี่ยวกับข้าว คือแม่โพสพ แต่ก็กล่าวได้ว่า พระลักษมีก็ยังเป็นเทพีที่ประทานความอุดมสมบูรณ์อยู่นั่นเอง

5.2 ความแตกต่างและการเปลี่ยนแปลงทางประติมาวิทยาของ “คชลักษมี” รูปประติมากรรมคชลักษมีนั้น มีการเปลี่ยนในแต่ละยุคสมัย โดยจะนำมาอธิบายให้เห็นเป็นตัวอย่าง เฉพาะในยุคที่สำคัญ ๆ ดังตาราง 1

ตาราง 1 สรุปความแตกต่างและประติมาวิทยาของคชลักษมีในแต่ละประเทศ

ประเทศ	ลักษณะทั่วไป	ลักษณะทั่วไป				องค์ประกอบอื่น ๆ
		ดอกบัว	ช้าง	หม้อน้ำ	วัตถุที่ถือ	
อินเดียสมัยศุงคะ 200-57 ปีก่อนคริสตกาล	-ประทับยืน -มี 2 กร -พระวรกายอวบทรงงอกขนาดใหญ่	-เป็นทั้งสิ่งที่ถือ และเป็นทั้งอาสนะ -ดอกบัวบนรองรับพระลักษมีและช้าง	- 2 เชือก -ขวงวงยกหม้อน้ำขึ้นและสร้งน้ำใส่พระนาง	-หม้อก้นกลมไม่มีฝาปิดลักษณะเอียงหรือคว่ำ	- ดอกบัว - ผ้าหรือชายผ้าขนาดเล็ก	- มีสายน้ำไหลออกจากหม้อเห็นชัดเจน - พระลักษมีเอาพระหัตถ์ซ้ายและที่สะโพกหรือจับชายผ้าไว้ลักษณะนี้มีลักษณะคล้ายกับตอนที่พระนางสิริมหามายาทรมีพระประสูติกาลเจ้าชายสิริหัตตะซึ่งต่อมาคือพระพุทธเจ้า
สมัยคุปตะ ค.ศ. 319-600	- ประทับยืน - มี 2 กร	-	-	-	- ดอกบัว	-
สมัยหลังคุปตะ ค.ศ. 600-900	- ประทับนั่งบนบัทมาสนะและประทับนั่งในท่าปรลัมพาทาสนะ (ห้อยพระบาทลง) -พระวรกายเพรียวบาง	-ปรากฏทั้งดอกบัว ใบบัว และสระบัว	- 2 เชือก, 4 เชือก - ช้างอาจปรากฏทั้งตัวหรือเฉพาะส่วน - ช้างขวงวงคว่ำหม้อน้ำสร้งน้ำพระนาง	-หม้อก้นกลม	- ดอกบัว	- บางครั้งพบพระลักษมี มีรูปร่างเหมือนศรีวิคตะ - ปรากฏภาพบัท มะ นิธิ และสังฆะนิริร่วมด้วยและมีเหรียญและมีเหรียญทองที่ไหลออกมาจากสังข์และดอกบัว

ตาราง 1 สรุปความแตกต่างและประติมานวิทยาของชวลักษณ์มิในแต่ละประเทศ (ต่อ)

ประเทศ	ลักษณะทั่วไป	ลักษณะทั่วไป				องค์ประกอบอื่น ๆ
		ดอกบัว	ช้าง	หม้อน้ำ	วัตถุที่ถือ	
สมัยหลัง คุปตะ ค.ศ. 600-900 (ต่อ)	- ทรงอกขนาดใหญ่ - มี 2 กร - ทรงเครื่องแบบกษัตริย์					ถือเป็นคติที่เปลี่ยนแปลงจากเดิมความอุดมสมบูรณ์เป็นความร่ำรวยและโชคลาภในสมัยหลังพระลักษมีปรากฏร่วมกับท้าวเวร ซึ่งผู้ที่นับถือเชื่อในเรื่องของความร่ำรวย โชคดี
สมัยกลาง ตอนปลาย ค.ศ. 900-1200	- ประทับยืน - พระวรกายอวบ ทรงอกขนาดใหญ่ หรือเพรียวบาง - มี 2 กร - ทรงเครื่องแบบกษัตริย์	- ดอกบัวมี สายน้ำไหล ออกมา	- ช้างที่ตัวยืน บนดอกบัวหรือ แสดงอาการ เหาะลอยฟ้า - ช้างชูวง ยกหม้อน้ำ สรงพระนาง	- หม้อก้นกลม	- ดอกบัว	
กัมพูชา	- ประทับนั่ง - มี 2 กร	-	- ช้างสรงน้ำ ชูวงเหนือ ศีรษะ และ ช้างคว่ำ หม้อเอียงๆ	หม้อบางแห่ง เป็นหม้อมี พวย ฝา ปลายแหลม	- ดอกบัว - จักรของ นารายณ์ - ตรีศูลของ อิศวร	- พบถือวัตถุที่แตก ต่างจากประเทศ อื่น ๆ
ไทย	- ประทับนั่งบน บัทมุสณะ - มี 2 กร	-	- ช้างแสดง อาการสรงน้ำ โดยชูวงรัต หม้อไว้แสดง อาการคว่ำ หม้ออย่าง ชัดเจน ออก มาจากหม้อ ลักษณะซ้ำ คล้ายคลึงกับ ของกัมพูชา	- หม้อ ปูดระฆัง มีสายน้ำไหล ออกมา	- ดอกบัว	- ดอกบัวผุดออก มาจากหม้อปูด ระฆัง
ชาว อินโดนีเซีย	- ประทับนั่งบน บัทมุสณะ - มี 2 กร - ทรงเครื่องแบบ กษัตริย์	-	- ช้างหมอบ ชูวง และ แยก บางสิ่งไว้บน หลังต้นนิษฐาน ว่าเป็น ดอกบัว	- หม้อปรากฏ ไม่ชัดเจน	- ดอกบัว	- พระหัตถ์ถือ ดอกบัว อีกหัตถ์ วางพาดไว้บน พระเพลา

จากคติความเชื่อเรื่องพระลักษมีที่ปรากฏอยู่ในประเทศต่างๆ เหล่านี้ แสดงให้เห็นอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ที่ทิ้งร่องรอยไว้ให้สามารถ สืบค้นหาที่มาของคติ ความเชื่อ และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในแต่ละยุค สมัยของแต่ละประเทศ อันแสดงถึงความเชื่อและความงามในเชิงศิลปะ อัน แสดงให้เห็นถึงความเชื่อและศรัทธาของมนุษย์ที่มีต่อเทพเจ้ามายาวนาน

เอกสารอ้างอิง

ผาสุข อินทรารุฐ. (ม.ป.ป.) **รูปเคารพในศาสนาฮินดู**. ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. ม.ป.ท.

Indrawooth, P. (n.d.) **The Hindu Sculpture**. Faculty of Archaeology, Silpakorn University. (in Thai).

ผาสุข อินทรารุฐ. (2526). ตราดินเผารูปคช-ลักษมีและกูเธร จากเมืองนครปฐม โบราณ. **นิตยสารเมืองโบราณ**, 9(3), 92-101.

Indravud, P. (1983). Gaja Lakshmi Kubera Clay seal from Ancient Nakorn-prathom. **Muang-Boran Journal**, 9(3), 92-101. (in Thai.)

นิยม วงศ์พงษ์คำ. (ม.ป.ป.) **ภาพสลักรูปบุคคลในปราสาทเป็อยน้อย**. กรุงเทพฯ : คลังนานาชาติ.

Wongpongdam, N. (n.d.) **Sculpture in Prasat Peur-Noy**. Bangkok: Klungnana-vidhaya. (in Thai).

สุภัทรรติศ ดิศกุล, ศ. ม.จ. (2518). **ศิลปะอินโดนีเซียสมัยโบราณ**. กรุงเทพฯ: อรุณสภา.

Diskul, S., M.C. (1975). **Ancient Indonesian Art**. Bangkok: Khurusapha. (in Thai).

สุภัทรรติศ ดิศกุล, ศ., ม.จ. (2547). **ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง.

Diskul, S., M.C. (2004). **Brahmanical in Khmer Empire**. Bangkok: Amarin printing. (in Thai).

- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2547). **ศิลปะทวารวดี**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- Saisingha, S. (2004). **Dvaravati Art**. Bangkok: Muang-boran. (in Thai).
- Coomaraswamy, (1972). **History of Indian and Indonesian Art**. New Delhi, : Munshiram Manoharlal.
- Baruab, B.M. (1979). **Barhut Part I,II & III**. New Delhi: Indological book corporation.
- Sahai, B. (1975). **Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities**. Delhi: Vishal Printers.
- Sivaramamurti, C. (1982). **Sri Lakshmi in Indian Art and Thought**. New Delhi: Kanak Publication.
- Dhanit, Y. (2533). **Dharmacakra or the Wheel of the Law**. Bangkok: The Fine Art Department.
- Kinsley, D. R. (1988). **Hindu Goddesses: Visions of the Divini Feminine in the Hindu Religious Tradition**. London: University of California Press.
- Mour, E. (1968). **Hindu Pantheon**. Delhi: Indological Book House.
- Liebert, G. (1976). **Iconographic Dictionary of the Indian Religions V.5**. Belgium: Leiden.
- Jouveau-Dubreuil. (1978). **Iconography of Southern India**. Bharat-Bharati: Delhi.
- Champakalakshmi, R. (1981). **Vaisnava Iconography in the Tamil Country**. New Delhi: Orient Longman.
- Gupte, R.S. M.A. (1980). **Iconography of the Hindus Buddhists and Jains**. India: D.B.Taraparavala Sens Co. LTD: Bombay.
- Singh, S.B. (1977). **Brahmanical Icons in Northern India**. New Delhi: Sagar Publications.
- Blurton, T.R. (1992). **Hindu Art**. London: British Museum Press.

- Rao, T. A. Gopinatha. M. A. (1968). **Elements of Hindu Iconography. add Vol. I Part II.** Delhi: Motilal Banarsidass Indological Publishers.
- สยามคณศ ดอทคอม. (2556). ปางต่าง ๆ ของพระแม่ลักษมี เทพีแห่งความร่ำรวย. สืบค้นเมื่อ 16 กันยายน 2556, สืบค้นจาก <http://siamganesh.com/laksmi8devi.html>.
- SiamGanesh.com. (2013). **Gaja Lakshmi (Symbol of wealth).** Retrieved September 16, 2013, from <http://siamganesh.com/laksmi8devi.html>. (in Thai).

